

Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması

Gülner KARA

Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Tarih Bölümü
gulnarkara06@gmail.com

Öz

Kadim Türkler hakkında ilk ve önemli bilgiler Çin kaynaklarında bulunur. Özellikle Hanedan tarihleri olarak bilinen kaynaklar önemlidir. Bütün Çin hanedan tarihleri birkaç bölümden oluşmaktadır. Hunlar, Türkler, Uygurlar v.s. başlıklar altına toplanan bölümlerde irili-ufaklı Türk topluluklarının siyasi, sosyal-ekonomik hayatları, örf-adetleri, Çin ve diğer halklarla ilişkileri, güçlü ve zayıf noktaları anlatılmaktadır. Çin hanedan tarihlerinin tercümesi Batı ve diğer dillere tercümeleri var ise de ülkemizde bu mesele hâlâ yeterince araştırılmış değildir. Bizim ele aldığımız "Zhou Tarihi", Türkler hakkında bilgiler sunan ilk kaynak olması ile önemlidir. Bu kitabın 50. bölümünde "Türkler" başlığı altında verilen kısımda Türklerin menşei hakkında rivayetler, Türklerin gelenekleri, ilk Türk Kağanlığının kurulması ve Çin ile münasebetleri, ilk kağanları hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızda Çince orijinal kaynaktan tercüme etmekle beraber diğer Hanedan tarihleri ve ansiklopediler, ayrıca farklı dillerde olan tercümeleriyle karşılaştırmak suretiyle eksik veya farklı yönlerini tespit etmek için çaba sarf edilmiştir. Daha kolay anlaşılması amacıyla orijinal metnin sayfaları ve cümleleri numaralandırılarak verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Aşina, Zhou Devleti, Bumin Kağan, Muhan Kağan.

Text Study on the Chapter of Turks in History of Zhou

Abstract

First and the most important accounts about the ancient Turks are found in the Chinese records.. The whole of the histories of the Chinese dynasties is consisted of a number of parts. In the parts which are classified as Huns, Turks, Uyghurs etc., information can be found about different Turkic groups' political, socio-economic lives, traditions, their relations with the Chinese and other peoples, their strengths and weaknesses. In the 50th chapter of this history there is a sub chapter called as the "Turks", where detailed information about the origins of the Turks, Turkish traditions, the establishment of the first Turkish Khaganate and their relations with China and the first Turkish Khagan are available. In this study, I have tried to find out the missing and different sides of the information provided in the histories by not only translating the original Chinese source but also by facilitating the use of other histories of dynasties and encyclopedias and their translations into different languages.

Keywords: Turks, Ashina, Zhou State, Bumin Khan, Muhan Khan.

TÜRKLER (Tu-jue)

Zhou Tarihi¹, 50. bölüm (Zhou shu, juan. 50)

907:1. Türkler², Hunların başka kolu³ olup, soyadları A-shi-na⁴ idi. 2. Başka bir kabile⁵ oldular. 3. Sonra komşu devlet⁶ tarafından tarumar edilip, onların

¹ Zhou Sülalesi Tarihi (Zhou-shu) 557-581, Ling-hu De-fen tarafından yazıldı. Hacı bakımından kısa olsa da anlattığı dönemin önemi açısından oldukça farklı bir eserdir. Çalışma Batı Wei (535-556) ve Kuzey Zhou (557-581) hanedanları döneminde meydana gelen olayları kapsamaktadır. Toplam 50 bölümden oluşmaktadır ve sonuncu 50. bölümde Türkler ve diğer göçebe halklar hakkında bilgiler verilmektedir. "Türkler" bölümü diğer önemli şahısların biyografileri ile birlikte Liu Mau-tsai tarafından Almancaya tercüme edilmiştir. Bunun dışında aynı metin 19. yüzyılda S. Julien tarafından Fransızcaya, Ya. Biçurin tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. Ancak bu çevirilere diğer Kuzey Tarihi (Bei Shi), Sui Tarihi (Sui Shu) gibi kaynaklardan da bilgiler dahil edilmiştir ve transkripsiyonu bakımından bazı zorluklar bulunmaktadır. Ayrıca karşılaştığımız Liu Mau-tsai'nin Türkçe tercümesinde orijinal metinden birçok farklılıklar da tespit edilmiştir. Ancak bu Almancadan Türkçeye çeviride yapılmış olan hatalardan da olabilir. Aynı durum Ya. Biçurin'in tercümesi için de geçerlidir.

² Metinde "tu-jue"(突厥) imleri ile verilen kelimenin "Türk" sözcüğü olduğu konusunda araştırmacılar arasında fikir birliğine varılmıştır. Kelimenin eski okunuşu için bkz: İsenbike Togan, Gülner Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2006), Cetvel 1.

³ Bu kelime metinde "ırk, cins, kabile, boy" anlamını veren 種 (zhong) imi ile verilmiştir.

⁴ "Aşina" (阿史那, A-shi-na) kelimesi, Çin metinleri dışında yalnız Soğd dilinde yazılmış olan Bugut yazıtında geçmektedir. Bugut yazıtında Soğdca *aḫšīna* biçimi görülür. Başka Türk yazıtlarında "Aşina" kelimesi hiçbir yerde geçmiyor. İlk kağanların ismi yazılan dikilitaşlarda bile "Aşina" kelimesine rastlanmıyor. Kelimenin etimolojisi hakkında araştırmacılar arasında birçok görüşler bulunmaktadır. Yu. A. Zuev, A. N. Bernştam, D. G. Savinov gibi araştırmacılar Aşina'nın Saka-Wusunlarla bir bağlantısı olduğunu düşünmektedirler. Bkz: Yu. A. Zuev, K. Etničeskoj İstorii Usuney, *AN. Kaz. SSR, Trudy İnstitutu İstorii, Arheologii i Etnografii*, (Alma-Ata: İzd. AN Kaz. SSR, t.VIII. 1960) ; A. N. Bernştam, *N. Y. Biçurin i Ego Trud "Sobraniye Svedenii..."*, (Moskova- Leningrad: 1950) ; D. G. Savinov, *Narody Yujnoy Sibiri Drevnyurkskuyu Epohu*, (Moskova: 1984). Hatta Yu. A. Zuev, Wu-sunların Aşina ile akrabalık ilişkileri olduğunu bile varsaymaktadır ve bunu "Sui Tarihindeki" Aşina'nın ecdadlarının "karışık Hulardan" geldiğine dair bilgilere bağlamaktadır. Yu. A. Zuev, 1960, s. 14. Bazı araştırmacılara göre bu sözcük Soğdca *aḫšēna* veya *aḫšīnaḡ* "mavi veya yeşil" sözcüğünden alıntıdır. Hotan-Saka dilinde *aḫšēna* "mavi, koyu mavi" sözcüğü ile eş kökenlidir. Avesta (Zend) dilinde ise *aḫšaēna* "karanlık, koyu renk" sözcüğü ile eş kökenlidir. Bu sözcük Avesta (Zend) dilinde *ḫšaēta* "ışık, ışıma" sözcüğünden *an+* önekiyle türetilmiştir. Bu konuda bazı görüşlere değinecek olursak: 1. S. G. Klyaştorny, "Mademki rivayetler Aşina ismini Doğu Türkistan bölgesi ile ilişkilendiriyor, kelimenin ilk kökenini de İran veya Tohar dialektlerinden aramak gereklidir. Hotan-Saka dilinde "asil" anlamını veren "asana" kelimesi hakkında görüşler bildirilmiş, ancak Çincedeki ikinci sesli harfin "i-ə" şeklinde olmasından dolayı çok inandırıcı değildir."-demektedir. S. G. Klyaştorny, "Problemy Ranney İstorii Plemeni Turk (Aşina)", *Novoyev Sovetskoj Arheologii*, MIA, no. 30 (1965): 278-281; 2. H. W. Haussig, 602'de yazılmış Bizanslı Simocatta'nun Tabgaç, yani Çinde olan "kızıl giysililer" ve "kara giysililerin" savaşımdan zikretmesinden yola çıkarak, bunun Türkler ve Eftalitlerin savaşı olabileceğini düşünmüştür ve Türklerin böyle isimlendirilmesini Eski Fars dilindeki "axšaena"- "koyu renk" kelimesiyle ilişkilendirmektedir. Bkz: H. W. Haussig, "Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussage", *Prolegomena to the sources on the history of pre-Islamic Sentral Asia*. (ed. J. Harmatta, Budapest: 1979), s. 41-60. 3. C. Bechwith ise VI. yy. sonlarında yazılan Bizans tarihçisi Menandros'un çalışmasında "Türklerin hükümdarının isminin Αρσολαç" (ancak araştırmacıların çoğu "arslan" olarak okuyor) olarak zikredildiğinden yola çıkarak bunu da Çin kaynaklarındaki "A-shi-na" ile ilişkilendirmektedir. Bkz: C. İ. Beckwith, *The Tibetans in the Ordos and North China*:

[tüm] halkı⁷ imha edilmişti. 4. [Sadece] on yaşında bir çocuk [sağ] kalmıştı; askerler onun yaşının küçük olmasından dolayı öldürmeye kıyamamışlar ve onun ayaklarını keserek⁸, sazlı otlığın içine atmışlardı. 5. Bir dişi kurt onu etle besliyordu, büyüyünce kurtla birlikte oldu ve [dişi] kurt hamile kaldı. 6. O hükümdar oğlanın hâlâ hayatta olduğunu duyunca, [adamlarını onu] öldürmeye gönderdi. 7. Gönderilenler [gencin] dişi kurdun yanında olduğunu gördüler ve dişi kurdu da öldürmek istediler. 8. [Dişi] kurt Gao-chang devletinin⁹ kuzeyindeki dağa kaçtı. 9. Dağda mağara vardı, mağaranın içinde ise yüzlerce li¹⁰ alanı kapsayan ve kalın otlarla kaplı düzlük bulunuyordu, dört tarafı da dağlarla çeviriliydi. 10. [Dişi] kurt buraya saklandı ve 10 oğlan doğurdu. 11. On oğlan büyüyüp yabancı [kadınlarla] evlendiler, onların nesilleri her biri başka başka soy (xing) oluşturdu, A-shi-na onlardan biri [idi]. 12. Nesilden nesle çoğalarak yüzlerce boy oldular. 13. Birkaç sülale geçtikten sonra [bütün halkıyla]

Considerations on the Role of the Tibetan Empire in World History. In: C. I. Beckwith, ed., *Silver on Lapis*. Bloomington: Tibet Society, (1987): 3-11.

Kelimenin etimolojisi hakkında bkz: S. G. Klyashorniy, *Legendy o Proishojdenii Tsarskogo Roda Tyurkov Aşına*, (Moskova: 2005).

⁵ Burada 部落 (bu-luo) imleri ile verilmektedir. Göçebelerin sosyal-politik yapısı hakkında Çin kaynaklarında karışık kelimeler kullanılmaktadır. Bunların içinde "luo", "bu", "bu-luo", "zu", "xing", "zhong" gibi kelimelere sıkça rastlamak mümkündür. "Sonraki Han Tarihi'nin "Wu-huanlar" bölümünde yazar toplumun en küçük birimi olarak "yi-luo"yu (邑落) göstermektedir. Burada "Birkaç yüz veya bin "luo"lar birleşerek "bu"yu (部) oluşturmaktadır."- diye bildirilmiştir. Bkz: Fan Ye, *Hou Han Shu* (Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988), juan 90. İlk Rus şarkiyatçılarından Ya. Biçurin "yi-luo"yu "kamp" (Rus: stoybişçe), "bu" kelimesini "aymak" olarak çevirmiştir. N. Ya. Biçurin (Yakin) *Sobraniye Svedenii O Narodah Obştaşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena* (Moskova-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1, 1951) s. 185. İ. Togan, "bu-luo" kelimesini "bölük" olarak çevirmektedir. bkz: İsenbike Togan v. dğr., s. 150-151.

⁶ Metinde 鄰國 (lin guo) imleri ile verilmiştir. G. Kirilen bu komşu devletin Kuça olduğunu varsaymaktadır. Gürhan Kirilen, "Türk Türeyiş Destanında Geçen "Komşu Ülke (Lin Guo)" Sorunu Üzerine", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 66, (2014): 73-88.

⁷ Metinde 族 (zu) imi ile verilmiştir. Genelde "soy, klan" şeklinde tercüme edilmektedir.

⁸ "Kuzey Tarihi"nde bu eserden farklı olarak çocuğun ayaklarıyla birlikte kollarının da kesildiği bildirilmiştir. Li Yan-shou, *Bei Shi* (Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988), juan. 99, lie zhuan. 87.

⁹ Gao chang (高唱) hakkında "Bei Shi"da şöyle denmektedir: "Ülke çok yüksekte bulunmaktadır ve halkı (çok) zengindir. Bundan dolayı Gao chang ("Yüksek refah") olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte Han sülalesi devrinde burada Gao chang kalesi olduğu ve bundan dolayı şehrin bu ismi aldığı söylenmektedir". Li Yan-shou, *Bei Shi*, juan. 97. Gao chang terimi ilk defa "Han Tarihi"nde Ban Gu, *Han Shu* (Bei-jing: Zhong-hua shu-ju, 1988) juan. 96/b. "Gao che" bölümünde karşımıza Gao Chang kalesi (bi) olarak çıkmaktadır. Gao chang şehrinin kalıntıları Turfan'ın 35 km. güney-doğusunda bulunmaktadır ve İdikut şehri (*Idikutschari*) olarak adlandırılmaktadır. XII. yy. kaynaklarda Qara-hoja (اروجا) ismi geçiyor ve Cen Zhong-mian, bunu Ou Yang-xuan'ın Gao Chang ile özdeşleştirdiğini yazmıştır. Cen Zhong-mian, *Tu-jue ji shi* (Beijing: 1958/b, c. 2.) s. 157. Karahodja terimi özellikle "Yuan Tarihin"de çokça bulunmaktadır. Bkz: Song Lian, *Yuan Shu* (Bei-jing: Zhonghua Shuju, 1988) juan.13, 14, 34, 63, 128, 180.

¹⁰ Li, uzunluk ölçümü olarak o devirlerde 441m.'ye tekabül ediyordu. *Han Yu Da Cı Dian* (Shanghai, 1997, C. 1-3.) s. 7761-7775.

mağaradan çıktılar ve Ju-julara¹¹ (Jou-jan) bağlılık bildirdiler¹². 14. Altın Dağlarının¹³ kuzey yamaçlarında yaşıyorlardı ve Ju-jular için demir çıkartıyorlardı. 15. Altın dağlarının görünümü miğfere benziyordu¹⁴ ve onlar da miğfere “tu-jue” dedikleri için sonradan halkın ismi oldu¹⁵.

908:1. Başka bir deyişe göre: Türklerin ecdatları Hunların kuzeyinde yaşayan So devletinden¹⁶ çıkmışlar. 2. Onların kabilesinin [bu-luo] reisinin adı A-bang-bu idi. Onlar 17 kardeş idiler¹⁷. 3. Birisi Yi-zhi-ni-shi-du idi ve [dişi] kurttan doğmuştu. 4. [A]-bang-bu diğer kardeşleriyle birlikte çok aptal

¹¹ Ju-Jular (茹茹) kaynaklarda Juan-juan, Jou-jan, Jui-jui olarak da geçmektedir. Ju-julara dair belgeler, Toba-Wei Devleti'nin resmî tarihi olan “Wei Tarihin”de kayıtlıdır. Bkz Wei Shou, *Wei Shu*, juan 103. Bazı tarihçiler Juan-juanların dağılışı hakkında “Juan-juanlar”ın bir kısmı Kore ve Kuzey Çin’e kaçarken, diğer bir kısmı, Avar adıyla batıya göç ettiler” diye yazıyorlar. Bkz: Klyashorniy, S. G.- Sultanov, T. İ., *Kazakistan. Türkün Üç Bin Yılı* (çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), s. 86. “Liang Tarihi” (Liang Shu) ve “Güney Tarihi” (Nan Shi) gibi Çin kaynaklarında, Juan-juan’ların atalarının Hunların neslinden bir kol olduğu anlatılmaktadır. “Nan Qi Shu”da, bunların sınırın dışında yaşayan çeşitli Hu kavimlerinden geldiği, “Wei-shu”da Dong-huların neslinden türedikleri, “Jin-shu” da ise He-shi’deki Xian-biler olduğu anlatılır. D. C. Woo, “Juan-Juan’lar”, (Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), s. 20. A. Taşağül, Ju-Juların Moğol asıllı olduğunu ileri sürmektedir. Ahmet Taşağül, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2004), s. 42.

¹² Türklerin Ju-Julara bağlanması rivayeti “Sui Tarihinde”de kaydedilmiştir ve Aşina kabilesinin 500 aileyle Ju-jular’a sığındığı ve onlar için demir ürettiği bildirilmiştir. Wei Zheng, *Sui Shu* (Beijing, Zhong-hua shu-ju, 1994), juan. 84, lie zhuan. 49.

¹³ Altay Dağları.

¹⁴ Ya. Biçurin, Altay Dağlarının şeklinin miğfere benzediğini zikretmekle beraber, Moğol dilinde miğfere “dulga” denildiği ve Aşina’nın bundan dolayı kendi kabilesine bu ismi verdiğini bildirmektedir. Ayrıca Asyalı tarihçilerin Altay Dağının kısmına Ergenekon dendiğine de dikkat çekmektedir. N. Ya. Biçurin, s. 188.

¹⁵ S. G. Klyashorniy, Türk tarihinin eski dönemlerini 2’ye bölmektedir: 1. Gansu-Gaochang dönemi; 2. Altay dönemi. Buna göre birincisi Aşina kabilesinin geç dönem He-xi ve Gaochang’a girmesiyle alakalıdır. İkincisi de Türklerin Jou-Janlara tabi olması ve (460’tan sonra) Altay dağlarının güney yamaçlarına yerleşmesiyle. Klyashorniy, “Kabile Altay Dağlarına yerleştikten sonra Türk ismini almıştır, eski adı olan Aşina ise yönetici kabilenin ismi olarak kalmıştır” diyor. S. G. Klyashorniy, 1965, s. 280. Doğu Türkistan’da Aşina kabilesi yerli halklarla karışarak yeni bir etnik oluşum meydana gelmiştir. Burada 3. Yüzyıl sonlarından 460 yılına kadar İran (Sogd) ve Tohar (Hint-avrupalı) halk çoğunlukta idi ve bu Aşina kabilesinin dili ve kültürel geleneklerine tesir etmiştir. Bkz: Klyashorniy, Sultanov, 2000, s. 74. Bu konuda araştırmalar yapan D. G. Savinov, Klyashorniy’nun Türk tarihinin eski dönemini iki döneme bölmelerini onaylamaktadır. D. G. Savinov, 1984, s. 34. Rus bilim adamlarının büyük çoğunluğu (N. Ya. Biçurin, N. A. Aristov, S. V. Kiselev, A. N. Kononov, S. G. Klyashorniy, L. G. Gumilev) Türklerin oluşumunun Altay Dağlarına geldikten sonra olduğu konusunda hemfikirler.

¹⁶ N. A. Aristov’a göre So devletinin yeri Altay dağlarının kuzeyinde Lebed’ (Kuğu) Nehrinin Biy Nehrine döküldüğü bölgedir. N. A. Aristov, “Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislenosti”, *Jivaya Starina*, (1897): 278. Rivayetlere göre So ülkesi reisinin yeğeni (Şamanın oğlu) kuğuya dönüşmüş. Araştırmacı kuğuya dönüşmüş oğlanın Kuğu Nehrinin kenarına yerleşmiş olduğunu düşünmektedir. N. A. Aristov bu rivayeti kendilerini kuu-kiji olarak adlandıran kuzey Altay halkları ile bağdaştırmaktadır.

¹⁷ “Kuzey Tarihi”nde 70 kardeş olarak gösterilmiştir. Bei Shi, juan. 99. Ancak bu yazım hatası olabilir. N. Ya. Biçurin de bu eserden yararlanmış olmalı, çünkü o da 70 kardeş olduklarını yazmış. N. Ya. Biçurin, s. 185.

idiler¹⁸, dolayısıyla [onların] devleti¹⁹ tamamıyla yok edilmişti. 5. [Yi-zhi] Ni-shi-du'nun doğüstü sezgileri vardı: yağmur ve rüzgâr çağırmanı biliyordu. 6. [Onun] iki eşi vardı ve birisi söylenenlere göre Yaz tanrısının kızıydı ve diğeri de Kış tanrısının kızıydı. 7. İlki ona 4 oğlan doğurdu. 8. Onların birisi beyaz bir kuğuya dönüştü²⁰, diğeri birisinin devleti A-fu ve Qian Nehirleri²¹ arasında Qi-gu²² ismiyle [hüküm ediyordu]. Diğeri birisinin devleti Chu-qi Nehri²³ kenarlarında idi, diğeri birisi Jian-sı-chu-qi-shi dağlarında²⁴ yaşıyordu. Bu, büyük oğlu idi. 9. Dağda A-bang-bu halkının²⁵ [mensupları] yaşıyordu. Ayrıca [burada] çoğunlukla soğuk oluyordu²⁶. 10. Büyük oğul ateş çıkarıp, sıcaklık [sağlayarak] diğeri hepsinin kurtardı. 11. Dolayısıyla herkes hürmet göstererek büyük oğlanı Tu-jue ismiyle

¹⁸ Liu Mau-tsai'nin Türkçe tercümesinde "uzuvları eksik olarak dünyaya gelmişler" olarak verilmiştir. Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), s. 15.

¹⁹ Burada "devlet, ülke" manasına gelen 國 (guo) imi ile verilmiştir.

²⁰ Rusya'da Lebed Nehri havzasında, özellikle onun Baygöl kolu kenarında yaşayan Çelkan halkı kendilerine *kuu-kiji*, yani "Lebed" (Kuğu) Nehri insanları" olarak adlandırmaktadır ve bundan dolayı bazı Rusça kaynaklarda Lebedintsy (Kuğulular) olarak geçmektedir. Biy Nehrinin kıyısında yaşayan Kumandinler halkının isminde de "kuğu" totemi mevcuttur: "kuu+men", daha doğrusu "men kuudan butken kiji" (ben kuğudan çıkan insanım"). V. V. Radloff, Çelkanlıların dil bakımından Kumandinlere benzediğini ve kendileri "kuu-kiji" olarak adlandırdıklarını bildiriyordu. V. V. Radloff, *Aus Sibirien*, I. (Leipzig: 1884), s. 212. Hakas halkının isminin de "ak+kas" (beyaz kaz) kelimelerinden türediğini ileri sürülmektedir. Bu bilgiler Kumandinler ve Çelkanların eski Altay etnik grubuna girdiğini açıkça göstermektedir.

²¹ Abakan ve Yenisey (Kem) Nehirleri.

²² Qi-gu, Kırgız isminin erken dönemdeki transkripsyonlarından biridir. S. Ye. Yahontov, *Drevneyşiyepomianiya Nazvaniya "Kirgiz"* (Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya, 1970), s. 114. Qi-gu devletinin coğrafi konumu neresi olduğuna dair birçok görüş bulunmaktadır. N. A. Aristov ilk defa onun Abakan (A-fu) ve Kem, yani Yenisey (Qian) Nehirleri arası olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak tam olarak yerini belirtmemekle beraber Orta Yenisey vadisi ve Minusinsk çukuruna işaret etmektedir. N. A. Aristov, s. 5-6. L. A. Yevtyuhova ise, Qi-guların vatanının "Kırgızların kadim toprakları" olarak tarif ettiği Minusinsk çukuru olduğunu bildirmektedir. L. A. Yevtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kirgizov (Hakasov)* (Abakan: 1948), s. 4. Bunların dışında Qi-guları VIII. Yüzyıl Tıva topraklarında yaşadığı farzedilen ve Runik yazıtlarda adı geçen Çiklerle de özdeşleştiren görüşler mevcuttur. G. Ye. Grum-Grjımaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray, c. II, İstoričeskiy Oçerk Etih Stran v Soyazi s İstoriyei Sredney Azii* (Leningrad: 1926), s. 11; L. R. Kyzlasov, *İstoriya Tuvy v Sredniye Veka* (Moskova: MGU, 1969), s. 51; L. R. Kyzlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri* (Moskova: Vyssşaya Şkola, 1984), s. 32. N. A. Serdobov da Qi-guları Minusinsk çukuruna, onun içinde Yenisey (Kem) Nehrinin sol tarafına, Abakan Nehrinin döküldüğü yerin kuzeyine yerleştirmektedir. N. A. Serdobov, *İstoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii* (Kızıl: 1971), s. 56.

²³ Aristov'a göre Chu-qi Irmağı, Katun Nehrinin bir kolu (Rus: Çuya) olan Çu Irmağı olmalıdır ve bu bölge Çu Türklerinin (Çu kişi) göç-kon mekanları idi. Aristov, s. 279.

²⁴ Aristov burasının Çu (yani, metinde adı geçen Chu-qi Irmağı) Irmağının yukarısındaki kayalık dağlar olduğunu düşünmektedir. Aristov, s. 279.

²⁵ Metinde 種 (zhong) imi ile verilmiştir. Bu kelimenin de sözlüklerdeki anlamı "boy, kabile, tür, nesil" olarak tercüme edilmektedir.

²⁶ Metinde 寒露 (han-lu) imleri ile verilmiştir. Birebir çevirisi "soğuk kırağı".

hükümdar olarak seçtiler. Bu, Na-du-liu Şad²⁷ idi. 12. Na-du-liu'nun 10 eşi vardı. Bütün oğulları analarının soylarının isimlerini almışlardı. A-shi-na küçük eşinden olan oğluydu²⁸. 13. Na-du-liu öldükten sonra 10 eşinin oğulları [babasının yerine] baş olarak birini seçmek istediler. Onlar büyük bir ağacın altına geldiler²⁹ ve hepsi birlikte şöyle bir şart koydular: Kim ağaca en yüksek zıplayabilirse onu baş olarak seçecekler. 14. A-shi-na yaşı küçük olmasına rağmen çok yükseğe zıpladı ve kardeşleri onu hükümdarı olarak tanıdılar, [kendine] A-xian Şad (A-xian-she) ismini aldı. 15. Bu rivayetlerde farklılıklar var ise de, [Türkler] kurttan çıkmıştır. 16. Onun sonraki ardılının ismi Tu-men³⁰ idi, [onun döneminde] kabile (bu-luo) biraz daha güçlendi ve sınıra kadar pamuk ve ipek kumaşlar satın almak için geliyorlardı ve böylece Çin ile ilişki kurmuş oldu. 17. Da-tong saltanat devresinin 11.yılında (545) Tai-zu³¹ Jiu-quan'dan³² çıkan barbar³³ An-nuo-pan-tuo'yu [Türlere] elçi olarak gönderdi. Onların ülkesindekiler³⁴ büyük devletten bize elçi geldi, bizim de devletimiz güçlenecektir diye birbirlerini

²⁷ Çince 設 (she) imiyle verilen bu kelime büyük ihtimal unvandır. "Tong dian'da "Tek başına bir ordu yönetene "şad (she) deniliyordu" şeklinde bildirmektedir. Du You, *Tong Dian* (Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988), juan. 197.

²⁸ Liu Mau-tsai'in Türkçe tercümesinde Aşina'nın gayri meşru ilişki kurduğu metresinden olma oğlu olduğu yazılmıştır. Liu Mau-tsai, s. 16 . Oysa metinde sadece küçük karısından olan oğlu olduğu bildirilmiştir.

²⁹ Liu Mau-tsai'in Türkçe tercümesinde ağacın altına annelerin toplandığı yazılmıştır. Liu Mau-tsai, s. 16. Metinde 10 annenin oğulları olarak verilmiştir.

³⁰ Bu zatın Türk Yazıtlarındaki Bumin Kağan ile özdeşleştirilmesi araştırmacılar arasında kabul görmüş durumdadır.

³¹Tai-zu, devletin kurucusu olan hükümdarlara öldükten sonra verilen unvandır; Tai -"büyük", zu -"ata, ecdad", yani "Büyük ecdad" anlamını vermektedir. Metinde Türlere elçi göndermiş olan Tai-zu konusunda Ya. Biçurin 1951, s. 188. bunun Batı Wei imparatoru Wen-di olduğu kanaatindeyse, Liu Mau-tsai ise, onun Kuzey Zhou devletinin ilk hükümdarı Yu Wen-tai olduğunu bildiriyor. Kendisi tahta çıkmadan önce Batı Wei hanedanının imparatoru Wen-di'nin tahta çıkmasına yardımcı olmuştu; gerçekte ise Batı Weilerin devlet gücünü o elinde bulunduruyordu. Liu Mau-tsai, 2006, s. 16. not. 33. Aslında buradaki karışıklı her iki hükümdarın da öldükten sonra Tai-zu unvanı almasından kaynaklanıyor. Ancak buradaki Tai-zu, Batı Wei (535-556) devleti imparatoru Wen-di olabilir. İsmi Yuan Bao-ju idi (535-551). Bu hanedanlık imparatorları Yu-wen klanından olan ve o zaman Batı Wei devletinin başbakanı olan Yu Wen-tai ve sonradan onun oğlu Yu Wen-jiao'un kuklaları idi. Bu Yuan hanedanlığından 3 imparator çıkmıştır: 1. Wen-di (Yuan Bao-ju – 535-551); 2. Fei-di (Yuan Qing – 552-553); Gong-di (Yuan Guo-554-556). Yu Wen-jiao, Batı Wei devletinin son imparatorunu tahttan vazgeçmeye zorlamıştır ve çok geçmeden zehirlemiştir. Sonra kendini imparator ilan ederek Kuzey Zhou hanedanlığını kurmuştur.

³² Jiu-quan (酒泉) günümüzde Gansu'daki Jiu-quan ilçesinin kuzeyinde bulunuyor. Liu Mau-tsai, s. 17, not. 35.

³³ Metinde 胡 (hu) imi verilen bu terim genelde "barbarlar, kuzeydeki yabancılar" anlamını veriyordu ve kuzeydeki göçebeler için kullanılmaktaydı. Ancak bu dönemde çoğunlukla Soğdlar için kullanılmıştır.

³⁴ Aslında burada metinde "ülke, devlet" anlamına gelen 國 (guo) imi kullanılmıştır. Cümlede bunun tekrarlanmaması için "ülke" kelimesini kullanmayı uygun bulduk.

kutlamaya başladılar.³⁵ 19. [Da-tong saltanat devresinin] 12. yılında (546) Bumin (Tu-men) de elçiler göndererek yerli mallardan oluşan (hediyeler) sundular. 20. Bu vakit Tölesler³⁶, Ju-julara karşı savaşa çıkmışlardı. Bumin (Tu-men) kabilesiyle [onlara] saldırdı, onları mağlup etti ve 50 000 civarında çadırdan oluşan bütün halkını³⁷ fethetti. 21. Kendi gücüne güvenerek Ju-ju hükümdarı ile evlilik akdi yapmak istedi. 22. Ju-ju hükümdarı A-na-gui³⁸ [buna] çok sinirlendi: "Sen benim demirci kölemsin. Böylesi istekte bulunmaya nasıl cüret edersin?" diye azarlayarak elçi gönderdi. 23. Bumin (Tu-men) de müthiş sinirlendi [ve] elçiyi öldürdü. 24. [Kağanla] ilişkisini kesti ve bizden³⁹ kız istedi. 25. Tai-zu olumlu cevap verdi. 26. [Da-tong saltanat devresinin] 17. yılının (551) 6. ayında Wei [sülalesinden] Chang-le Prensesle evlendirildi. 26. Aynı sene [Batı] Wei [imparatoru] Wen-di (Tai-zu) vefat etti. Bumin (Tu-men), elçi göndererek taziyelerini sundu ve cenaze için 200 at gönderdi.

909:1. [Batı] Wei imparatoru Fei-di'nin⁴⁰ [tahta geçtiği] ilk yılının (552) ilk ayında Bumin (Tu-men), Ju-julara asker gönderdi ve Huai-huang'ın⁴¹ kuzeyinde büyük yenilgiye uğrattı. 2. A-na-gui intihar etti, onun oğlu Yan-

³⁵ Aynı bilgiler "Zı Zhi Tong Jian"ın 159. bölümünde bulunmaktadır. Burada Türklerin (Çin'in) batısındaki küçük devlet olduğunu ve An-nou-pan-tuo elçi olaral geldiğinde "Büyük devletler elçi geldi, bizim devletimiz de gelişip, güçlenecek" diye sevindikleri zikredilmektedir.

³⁶ Metinde Tie-leler (鉄勒) olarak verilen bu halk hakkında "Sui Tarihi", "Kuzey Tarihi" ve "Eski Tang Tarihin"de müstakil bölümler mevcuttur. Tercüme metinlerde görüldüğü gibi Tölesler Hunların soyundan geliyordu. A.Taşagıl, s. 43. Tölesler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz: A. Taşagıl, s. 41-47.

³⁷ Metinde "halk, kalabalık, topluluk" anlamına gelen 眾 (zhong) imi ile verilmiştir.

³⁸ A-na-gui ve onun faaliyeti için bkz: D. C. Woo, s. 68-79. "Zhou Tarihinin" "Shi Ning'in biyografisi" bölümünde A-na-gui öldürüldü şeklinde yazılmıştır. Ling-hu De-fen, *Zhou Shu* (Beijing: Zhong-hua shu-ju), juan. 20. Ancak başka kaynakların hepsinde intihar ettiği bilgisi verilmektedir. Bei Shi, juan. 98; Bei Qi Shu, juan. 4.

³⁹ Metinde "bizden" olarak yazarın kastettiği daha sonra Kuzey Zhou hanedanlığının eline geçecek olan Batı Wei (Xi Wei -西魏) devleti idi. Xi Wei, 西魏 yani Batı Wei Hanedanlığı devleti 535-557 yıllarda şimdiki Shan-xi, Shen-xi ve Gan-su eyaletleri topraklarında Kuzey Wei devletinin parçalanmasından sonra ortaya çıkmıştı. 557'de Kuzey Zhou hanedanlığı tarafından yıkılmıştır. Hükümdarları Wen-di (535-551), Fei-di (552-554), Gong-di (554-557) idiler. Wei devletinin ortaya çıkışı hakkında A. Taşagıl şöyle bilgi vermektedir: "Çin'de Han Hanedanının yıkılmasından sonra birçok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun kütleleri tarafından Türk asıllı Tabgaç (To-ba) devleti tesis edilmişti. Bu hanedan V. asrın sonlarına doğru Budizm ve Çinleşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldılar. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Göktürklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürdü. A. Taşagıl, s. 42.

⁴⁰ Batı Wei hanedanlığının ikinci imparatorudur. Ancak devletin yönetimi Yu Wen-tai'nin elinde bulunuyordu.

⁴¹ Huai-huang, "Kuzey Tarihi"nde Huai-mang olarak geçmektedir. Bei Shi, juan. 99. ve Kuzey Wei imparatoru Wu-di'nin (424-451) 429'da yenilgiye uğrayan Jou-janlar için Gobi çölünün güneyinde kurduğu altı garnizondan birisi idi. Liu Mau-tsai, s. 18. not. 41.

luo-chen, Qi [devletine]⁴² kaçtı. [geride kalan] halk (zhong), A-na-gui'in amcası Deng-shu-zi'yi hükümdar seçtiler. 3. Bumin (Tu-men) kendine İl (İ-li) Kağan⁴³ unvanını aldı ki bu unvan eski [Hunların] chan-yu⁴⁴ unvanına tekabül ediyor. 4. Eşi ise Katun⁴⁵ unvanı aldı, bu da eski [Hunların] yan-zhi⁴⁶ [unvanına] tekabül eder. 5. Bumin (Tu-men) vefat etti⁴⁷ ve yerine oğlu Ke-

⁴² Kuzey Qi, 北齊 (Bei Qi) Kuzey Çin'de Kuzey ve Güney Hanedanlıklar devrinde 550-577 yıllar arasında hüküm süren devletlerin biridir. Doğu Wei devletinin yerine kurulmuştur. Kurulduğu zaman diğer devletlerden güçlü olmasına rağmen imparatorların beceriksizliği, devlet erkanının satılmışlıkları neticesinde yavaş yavaş zayıflamıştır ve 577'de Türklerin yardımına dayanan Kuzey Zhou devleti tarafından yıkılmıştır. İmparator Wen Xuan-di'nin oğlu, Fan-yang Dükü Gao Shao-yi, Türklere sığınarak devleti kurtarmaya çalışmıştı. Türk kağanı Ta-bo, ilk başta yardım eli uzatmış, hatta onu Qi imparatoru ilan ettiyse de daha sonra Kuzey Zhou devletinin baskısıyla 580'de onlara teslim etmiştir.

⁴³ "Kağan" 可汗 (Ke-han) kelimesi ilk defa karşımıza Xian-biler ile birlikte çıkmaktadır. "Jin Tarihini"de Xian-bi boylarından biri Qifu hakkında rivayet anlatılmaktadır. Rivayette çocuğu olmayan yaşlı bir adamın evlat edindiği erkek çocuğa "dayanak, direk" anlamına gelen Kağan (Ke-han) ismini koyduğu ve büyüyünce cesurluğu ile göze çarpan bu delikanlının 4 boyun lideri olarak seçilerek Qi-fu Kağan unvanını aldığı anlatılmaktadır. Fang Xuan-ling, *Jin Shu*, (Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988), juan. 125. Shiratori, bu rivayetten yola çıkarak "kağan" unvanının Xian-bilerde Sonraki Han sülalesi (25-220) veya "Üç devlet" (220-280) dönemlerinde kullanılmış olabileceğini varsaymaktadır. Shiratori, "Kağan ve Katun unvanları hakkında", *Toyo Gakuho*, (1922): vol. 1. no. 3. Ancak Çin kaynaklarında Xian-bi hükümdarlarının Hunlar gibi "chan-yu" unvanını kullandığını görmekteyiz. Aynı dönemde bu unvanın Xian-bi kökenli Tuyuhunlar ve Jou-janlar'da da kullanıldığı bilinmektedir. "Wei Tarihine" göre, Jou-jan hükümdarı She-lun kendine Qudoufa Kağan unvanını almıştır, anlamı: "yöneten ve genişleten hükümdar". Wei Shu, juan 103. "Dong dian"ın yazarı Du Yu'a göre "kağan" unvanı bu dönemde kullanılmaya başlamıştır. Tong Dian, juan. 112. V. V. Barthold da Türklerin bu unvanı Jou-janlardan almış olabileceğini bildirmiştir. V. V. Bartold, *Soçineniya*, (Moskova: Nauka, 1968, c. 5.) s. 602. M. Mori, İl Kağan unvanını *ilig qayan olarak okumuştur. M. Mori, *Historical studies of the ancient Turkic peoples*. I, (Tokyo: 1967), s. 10.

⁴⁴ Hun hükümdarlarının en büyük unvanı olan "chan-yu" (单于), Çin kaynaklarında "Savaşan Devletler"(M. Ö. 403-221) döneminden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Si-ma Qian, M. Ö. III. Yüzyıl ortalarında Zhao devletinin komutanı Li Mu'nun "chan-yu'nün askerlerini" yenilgiye uğrattığını yazar. Si-ma Qian, *Shi Ji* (Bei-jing: Zhong-hua shu-ju, 1988), juan. 81. Ban Gu'nun (32-92) açıklamasına göre "chan-yu" kelimesi "engin, çok büyük" anlamını vermektedir ve bu unvanın sahibinin yetkilerinin "Gökyüzü kadar engin" olduğuna işaret etmektedir. Han Shu, juan. 94/a. Kelimenin etimolojisi tam olarak saptanmış değildir. Hun devleti dağıldıktan sonra bu unvanı Wu-huanlar'ın (Hou Han Shu, juan 80), Xian-bilerin (Jin Shu, juan 108) kullandığını görmekteyiz. Jou-janlar'ın hükümdarı She-lun'un kendine "kağan" unvanı almasından (Wei Shu, juan. 103) itibaren göçebe devletlerin hükümdarlarının "kağan" unvanı kullandıkları bilinmektedir. "Chan-yu" unvanı son olarak "Liang Tarihini"de karşımıza çıkmaktadır. Liang Shu, juan. 46. Ancak imparatorluk unvanı olarak değil, ufak boy liderlerinin lakabı şeklinde görülmektedir.

⁴⁵ Katun 可贺敦 (ke-he-dun) unvanı da aynı şekilde Tuyuhunlar ve Jou-janlarda Kağan'ın eşinin unvanı olarak kullanılmaktaydı. Türkler de büyük ihtimal onlardan almış olabilirler.

⁴⁶ Hun hükümdarlarının eşidir. Kelimenin etimolojisi tam olarak saptanmış değildir. Jin sülalesi devrine kadar 闕氏 (yan-zhi) kelimesi "yât-ti" olarak okunmuştur. Çinliler "a, o, u" ile başlayan yabancı kelimeleri "h" sesi ile veriyorlardı. Bu da Shiratori'ye bu kelimeyi asi-aşi olarak okumaya sebebiyet vermiştir. V. S. Taskin, *Materiyaly Po İstorii Syunnu* (Moskova: Nauka, 1973), s. 130, not. 88.

⁴⁷ Bumin Kağan'ın ölüm tarihi metinde söylenmiyor. Chavannes, Bumin Kağan'ın ölümünü 552 senesi olarak göstermiştir. Chavannes, *Documents sur les Tur-kiue Occidentaux*, (Paris: 1903), s. 220. G. Grişmaylo ise Mart 553 olarak vermiştir. G. Grişmaylo, s. 221.

luo⁴⁸ tahta geçti. 6. Ke-luo'nun ikinci ismi Yi-xi-ji Kağan idi. 7. Tekrar [Deng]-shu-zi'yi Wo-ye'nin⁴⁹ kuzeyinde Mu-lai Dağı⁵⁰ eteğinde yenilgiye uğrattı. 8. [İmparator Fei-di'nin] 2. yılının 3. ayında (553) Ke-luo, 50 000 at gönderip, elçilerle tartuk saldı. 9. Ke-luo vefat etti ve yerine küçük kardeşi Sı-jin⁵¹ tahta geçti. Lakabı Muhan Kağan idi⁵². 10. Si-jin'in diğer ismi Yan-du idi, onun sıra dışı bir görünümü vardı: yüzü bir chi⁵³ uzunluğundaydı ve son derece kırmızı, gözleri cam gibiydi. 11. Sert ve acımasızdı; [daha çok] savaşlarla meşguldü. 12. Şöyle ki askerleriyle Deng-shu-zi'ya karşı sefere çıktı ve onu tarumar etti. 13. Deng-shu-zi [halkının] geri kalanlarıyla⁵⁴ Qi [devletine kaçıp] geldi. 14. Si-jin bununla birlikte batıda Eftalitleri (Xian-da)⁵⁵ tarumar etti, doğuda Kitanların (Qitan) üzerine yürüdü, kuzeyde Kırgızları (Qi-gu) boyun eğdirdi ve (Çin) sınırından ötedeki⁵⁶ tüm ülkeleri fethetti. 15. Onun toprakları doğuda Kore Denizinden (Liao Hai) batıya kadar, batıda Batı Denizi'ne (Xi-Hai) kadar 10 000 li, güneyde Gobi'den (Sha-mo) kuzeye kadar, kuzeyde Kuzey Denize (Bei Hai) kadar 5000-6000 li arasında [toprakları kapsıyordu]. 16. Onların adetlerine göre çekmenlerinin sol eteklerini yukarı topluyorlar⁵⁷, keçe çadırlarda yaşıyorlar, otlakların peşinde bir yerden diğerine göç ediyorlar, hayvancılık ve avcılıkla uğraşıyorlar. 17. Yaşlılara hürmetleri yok, gençlere önem veriyorlar. Dürüstlükleri ve utanmaları az; eski Hunlar gibi edep ve hakkaniyetleri yoktur. 18. Hükümdarı tahta çıkartırken yakın çevresindeki yüksek unvan sahipleri onu

⁴⁸ Ke-luo Kağan 科罗乙息记 可汗 (Ke-luo Yi-xi-ji Ke-han) tahta ancak bir sene kalmış gibi gözüküyor. (553-554).

⁴⁹ Metinde 沃野 (Wo-ye) imleri ile verilen yer ismi Çince sözlüklerde "verimli topraklar" olarak tercüme edilmektedir.

⁵⁰ Mulai Dağının (Mu-lai Shan) konumu için bkz. Liu Mau-tsai, s. 19. not. 47; Kuzey Tarihi'nde sadece Lai-shan olarak verilmiştir. Bei Shi, juan. 99. N. Ya. Biçurin de buradan çevirmiş olmalı ki, onun eserinde de Lai-shan olarak kaydedilmiştir. N. Ya. Biçurin, s.189.

⁵¹ Metinde Sı-jin imleri ile verilen kelimenin unvan olma ihtimali vardır. Türkçeye "erkin, irkin" olarak çevirilen unvan için bkz. İ. Togan, v. dğr., 2006, s. 86-87.

⁵² Muhan (*muk-γân) Kağan 20 yıl hükümdarlık yapmıştır. Sui Shu, juan. 84. "Sui Tarihi"nde Muhan Kağan'ın ölmeden önce geleneklere uymayıp, oğlu Da-luo-bian'ın yerine küçük kardeşi Ta-bo'yu halef tayin ettiği kaydedilmiştir. Sui Shu, juan. 84.

⁵³ chi= 24,5 sm. *Han Yu Da Ci Dian* (Shan-hai: 1997, c.1-3, c.3.) s. 7761-7775.

⁵⁴ Yu-jin (余焮) imleri ile verilen bu kelime, Liu Mau-tsai'nin Türkçe tercümesinde "Geriye kalan kül" olarak verilmiştir. Liu Mau-tsai, s. 19. not. 49. Ancak aynı imin değişik şekli (余焮) sözlüklerde (<http://www.zhongga.ru>) "yenilmiş askerlerin kalanları" olarak da tercüme edilmektedir.

⁵⁵ Sadece bu kaynakta Eftalitler Xian-da olarak verilmiştir, kalan Çin kaynaklarında Ye-da olarak verilmektedir.

⁵⁶ Metinde 塞外 (sai-wai) imleriyle verilen sözcük, genelde Çin seddinin kuzeyindeki bölgeleri kastediyor.

⁵⁷ Liu Mau-tsai ve N. Ya. Biçurin'in çevirilerinde uzun saçlı oldukları da yazılmıştır. Ancak orijinal metinde saçlarından bahsedilmiyor. Liu Mau-tsai, s. 19; N. Ya. Biçurin, s. 189.

keçeye oturtuyorlar⁵⁸ ve güneş istikametinde 9 kere döndürüyorlar. Her dönüşünde tebaaları onun önünde eğiliyorlar. 19. Eğilmeler bittikten sonra [onun] ata oturtmasına yardım ediyorlar ve boğazını ipek kumaşla sıkıyorlar, sonra [ipi] gevşeterek hızlı bir şekilde: “Sen kaç sene kağan olacaksın?” diye soruyorlar. Hükümdarları beti benzi atarak, kesin ne kadar söyleyeceğini bilmiyor. Saray erkânı ve başkaları onun söylediğine göre en yakın rakamı belirliyorlar. 21. Yüksek rütbeliler arasında ilk sırada Ye-hu (Yabgu) var, sonra Tegin, Xie-li-fa, sonra Tu-dun-fa geliyor⁵⁹, alt rütbelerle birlikte 28 [kişiyi] buluyorlar, [hepsi unvanlarını] miras bırakabiliyorlar. 22. Silah olarak ısıklı çalan okları, yayları, zırhları, mızrakları, kılıçları vardı, kemerlerinde ayrıca hançer⁶⁰ taşıyorlardı. 23. Sancaklarının tepesinde altından [yapılmış] kurt kafası vardı. 24. Muhafızlarına fu-li⁶¹ derler, bu da Çin dilinde “kurt” anlamına gelir. 25. [Böylece] kendi soylarının kurttan geldiğini unutmadıklarını gösterirler.

⁵⁸ Tahta çıkma töreni ile ilgili kaynakların bildirdiği ilk töreni, Çin kaynakları To-ba (Tabgaç) devletinde kaydetmiştir. M. S. 532’de To-baların, hükümdarı tahta çıkmış ve bunun için şehrin dışında bir tören yapılmıştır. Yedi kişi, keçeden yapılmış bir halının altına giderek halıyı tutmuşlar ve yeni hükümdar bunun üzerine çıkarak yüzünü batıya dönmek suretiyle, saygı durumunda bulunmuştur. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2003), s. 295. Sibirya’da bulunan gümüş bir tabak üzerinde de, Karluk hükümdarına ait olduğu sanılan tahta çıkma töreni tasvir edilmiştir. Bu tasvir, keçe halı üzerinde kaldırılan hükümdar resmi ile tahta çıkma törenini doğrulamaktadır. Emel Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş* (İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2001), s. 130). Türklerde de olduğu tasvir edilen bu geleneğin daha sonraki yüzyıllarda da devam ettiği görülmektedir. “Han kaldırma” geleneği Plano Karpini, Reşüdeddin, Johannes Schiltberger v. b. ortaçağ yazarlarının eserlerinde de tasvir edilmiştir. Schiltberger, Cuçi ülkesindeki bu gelenek hakkında şöyle yazmıştır: “Beyaz keçeye oturtuyorlar ve üç defa kaldırıyorlar. Sonra onunla birlikte çadırın etrafında dönüyorlar ve eline altın kılıç veriyorlar; ondan sonra gelenek gereği yemin etmesi gereklidir. (Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* (çev. Turgut Akpınar 3. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 116. A. İ. Levşin, XX. Yüzyıl. Kazak Türklerindeki „Han kaldırma“ töreni hakkında şöyle yazmaktadır: “Tahta talip olan sultanlar ve ileri gelenlerin büyük çoğunluğunun onayını aldıktan sonra ülkedeki en nüfuzlü sultanlar ve biyler onu ince beyaz keçeye oturtuyorlar, sonra keçenin kenarlarından tutup kaldırarak üç defa “Han! Han! Han! diye bağırırlar. Beyaz keçe yere değer-değmez tekrar yukarı kaldırıyorlar. Sonra tören için toplananlar hanın oturduğu taht sayılan keçeyi bu tarihi olaya tanıklık ettiğinin hatırası olarak parçalayarak bölüşürler”. A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey* (3. bs., St-Peterburg: 1832), s. 126-127.

Kazak Türklerinde bundan dolayı “Han talapay yapmak” deyimini kullanılmaktadır. 1822’de Çarlık Rusya’nın karnamesiyle Kazak Türklerinde Han yönetimi kaldırılmasına rağmen yerli yönetici olarak seçilmiş olan Sultanlar da geleneğe uygun olarak beyaz keçe üzerine oturtularak ilan edilirdi.

⁵⁹ Bu unvanlar hakkında bilgi için bkz. İ. Togan v. dğr. 2006, s. 80-87.

⁶⁰ Metinde 伏突 (fu-tu) imleriyle verilen kelime “hançer” anlamını veriyor. Liu Mau-tsai, s. 21, not. 62.

⁶¹ “Tong Dian”da Türklerde “Fulin Kağan” unvanının varlığı ve “fu-lin” kelimesinin “kurt” anlamına (eski Türkçede: “böri”) geldiği ve bu lakabın av tutkusuna işaret ettiği bildirilmiştir. Tong Dian, juan 197. [有時置附鄰可汗，附鄰，狼名也，取其貪殺為稱]

910:1. Sefer görevine çağrılan askerler ve atları, vergiler ve ev hayvanlarını ağaca kertik atarak sayıyorlar, yazı tahtasını altın okun ucuyyla balmumu ile mühürlüyorlar, bu da onların beraatı oluyor. 2. Onların hukukuna göre isyan, sapkınlık, kişi öldürmek, evli kadınla zina yapmak, at koşumları⁶² çalmak idamla cezalandırılıyor. [Birisinin] kızına tecavüz eden ağır bir ödeme yapacak ve o kızla evlenecektir. Kavga sırasında yaralayanlar derecesine göre eşyayla ödeme yapıyor. At veya başka eşya çalanlar, çaldığının 10 katı ödeme yapıyor. 3. Ölen kimsenin mevtasını çadır içine koyuyorlar. Oğulları, torunları ve kadın-erkek akrabaları atlar ve koyunlar keserek ve çadırının önünde kurban ediyorlar; 4. (Sonra) atlarına binerek çadırı 7 defa dönüyorlar ve çadıra girmeden önce bıçakla yüzlerini çiziyorlar, ağıt yakıyorlar⁶³, kan ve gözyaşı birlikte akıyor. Bu şekilde 7 kere yapıldıktan sonra sona eriyor. 5. [Sonra] belirlenmiş bir gün ölen kimsenin bindiği at, giydiği giysiler, kullandığı eşyalar cenazeyle birlikte yakılıyor ve külleri toplanarak, belirlenmiş bir vakitte defnediliyor. 6. İlkbahar ve yazın ölen kimseyi ağaç [yaprakları] ve bitkiler sararıp, dökülmeye başlarken, sonbahar ve kışın ölen kimseyi çiçekler açmaya başladığı zaman gömüyorlar. 7. Cenaze günü, aynı öldüğü gündeki gibi at üzerinde yüzlerini çiziyorlar. 8. Defin işi bitince mezarın üstüne taşlardan direk [anıt] koyuluyor. 9. Hayattayken kaç kişi öldürdüyse o kadar taş koyuluyor. 10. Bununla birlikte kurban edilen koyunlar ve atların başlarını direğe asıyorlar. 11. O gün erkekler ve kadınlar güzel kıyafetleriyle mezar başına

⁶² Metinde 馬絆 (ma ban) imleriyle verilen bu kelimeyi Ya. Biçurin "bir-biriyle bağlanmış atlar" olarak çevirmiş. Liu Mau-tsai ise "at koşumları" olarak vermiş ve "Kuzey Tarihi"nde (Bei Shi, juan. 26.) aynı kelimenin "at yuları" olarak gösterildiğini ileri sürmüştü. Liu Mau-tsai, s. 21, not. 65. Sözlüklerde net anlamı bulunmamakla beraber Liu Mau-tsai'n görüşüne itibar etmeyi uygun bulduk. Çünkü metnin daha sonraki satırlarında "at çalan kimseler" sadece 10 misli ödeme yapma suretiyle cezalandırılıyordu.

⁶³ Eski Türklerde ölü için yapılan yas töreninde ölenin akrabalarının yüzlerini yırtıp, ağıt yakması uzun süre devam eden geleneklerden biri idi. Hatta bu geleneği yerine getirmesini Türk devletine gelen yabancı elçilerden de talep ediyorlardı. "Zhou Tarihi'nin "Wang Jing'in biyografisi" bölümünde Zhou Shu, juan. 25. Türk kağanının ölümüne denk gelen elçiden "Türlere sadakatini kanıtlamak için yüzünü çizmesini" talep ettiği, ancak Wang Jing'in inat ederek bunu yerine getirmediği ve bunu öğrenen imparatorun onu iltifatlara boğduğu anlatılmaktadır. Aynı durum Bizans elçisinin de başına gelmişti. Daha sonraki Türk topluluklarında da bu geleneğin devam ettiğini görmekteyiz. Ağıt yakarken Oğuz kadınları yüzlerini yırtarak, saçlarını yolmuşlar. Ölen kimsenin bindiği atın yelesi ve kuyruğunu kesmek, yüzlerini yırtıp, yüksek sesle ağıt yakmak Kazak, Kırgız, Kumuklarda da son döneme kadar görülen bir gelenektir. Kazak Türklerinin geleneğinde kişi öldüğü günden senesi dolana kadar ağıt yakılıyordu Kazak Türklerinde "yüz yırtma" geleneğinin 20. Yy. başına kadar muhafaza edildiğini Rus seyyahlarının eserlerinden görebiliriz. *Kazakistan Ansiklopedisi* (red. A. Nisanbayev, Almatı: 1998), 2. cilt. A. İ. Levşin, Kazak Türklerinde birisi öldüğü zaman akrabalarının, özellikle ölen kimsenin karısının saçını yolup, yüzünü çizerek, ağıt yaktığını yazmıştır. A. İ. Levşin, s. 110. Halk arasında sinirlendiği zaman kadınlara ve kız çocuklara söylenen "betin tilingir", yani "yüzün çizilsin" bedduası da aynı manayı taşımaktadır.

toplaniyorlar. 12. Eğer erkek bir kızı beğendiye, eve dönüşte [kızı] istemeye gönderiyor ve kızın anne babasının karşı çıkması çok nadir oluyor. 13. Babası ve amcaları öldüğünde oğulları ve kardeşleri üvey anneleri ve yengelerine, gelinlerine evleniyorlar; sadece saygıdeğer kimseler ahlaksızlığa düşmez⁶⁴. 14. Sürekli yaşadıkları bir yer yok, ancak herkesin kendi toprakları var. 15. Kağan hep Yu-du-jin dağının⁶⁵ eteğinde oturur. [Onun] çadırının girişi doğuya doğru bakar, güneşin doğduğu tarafa saygılarından dolayı. 16. Her sene asilleriyle birlikte Atalar mağarasında kurban keser. 17. Bununla birlikte beşinci ayın ortalarında halkını toplayarak nehir kenarında Gök tanrısına kurban keser. 18. Yu-du-jin'in 500 li batısında zirvesinde bitki de, ağaç da yetişmeyen yüksek dağ bulunmaktadır; Bo-deng ning-li (?) diye adlandırılıyor; Çince tercümesi: "Yeryüzünün tanrısı". 19. Yazıları Hunların yazısına benziyor, yıllık takvim nedir bilmiyorlar, [mevsimleri] otların yeşillenmesiyle belirliyorlar. 20. Sı-jin, halkı güçlendikten sonra elçi göndererek [Çin'den] Deng-shu-zı ve başkalarını yok etmesini rica etti. 21. Tai-zu olumlu cevap verdi. 22. Deng-shu-zı ve başkaları ki toplamı 3000 civarında kişi onların elçisine teslim edildi ve onlar Qing kapısında (Qingmen) idam edildiler.⁶⁶ 23. [İmparator Fei-di döneminin] üçüncü yılında (554) Sı-jin, Tu-yu-hunlara⁶⁷ saldırdı ve yenilgiye uğrattı. 24. [Bu durum] Tu-

⁶⁴ Ya. Biçurin bu cümleyi hiç tercüme etmemiş. Liu Mau-tsai'in Türkçe çevirisinde ise "Ancak yaşlı kuşaktan erkekler kendilerinden daha genç kadınlarla evlenemiyorlardı" diye verilmiştir ve araştırmacı bu pasajı Julien'in yanlış tercüme ettiği bildirmiş. Liu Mau-tsai, s. 23. Ancak nasıl tercüme ettiğinden bahsetmiyor. Metinde bu tercümelere uygun kelimeler bulunmaktadır. Yazar, Çinliler için "ahlaksızlık" olarak görünen bu gelenek (levirat) hakkında görüşünü bildirmek amaçlı eklemiş olabilir.

⁶⁵ G. Grjimaýlo, bunu Ötüken Dağı ile özdeşleştirmektedir. G. Grjimaýlo, s. 217, not. 2. Ötüken-yış olarak Türklere Orhon Nehrinin batısındaki Hangay Dağlarının kuzey yamacı bilinmektedir. F. Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge, St-Petersburg, 1-140. (1899): 33. F. Sümer ve Fuzuli Bayat'a göre Ötüken Dağı, şimdiki Moğolistan'da Hangay sıra dağlarının doğu kesiminde, Orhun ve Tamir Irmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygurların başşehri olan Ordu Balık'ın az güneyinde bulunmaktadır. F. Sümer, *Eski Türklere Şehircilik*, (Ankara: 1994), s. 3, n. 9; F. Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II*, (İstanbul: 2007), s. 42. Erhan Aydın ise, Ötüken'in yerinin bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan Otgon Tenger dağı olduğunu düşünmektedir. Erhan Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, 2-4, (2007): 1267.

⁶⁶ Buna ek olarak "Kuzey Tarihinin" "Juan-juanlar" bölümünde bu katliamdan sadece reşit olmamış erkek çocukların kurtulduğu ve Prenslar ve Düklerin evlerine köle olarak verildiği kaydedilmiştir. Bei Shi, juan. 98.

⁶⁷ "Zhou Tarihi"nin "Shi Ning'in biyografisi"nde de Muhan Kağan'ın Tuyuhunlara karşı seferi anlatılmaktadır. Biyografiye göre, Zhou imparatoru Tai-zu, Muhan Kağan'a yardım için Shi Ning başkanlığında asker göndermiştir. Bu savaştan galip çıkan Muhan Kağan, Shi Ning'i yardımı için 100 kadın-erkek köle, 500 at ve 1000 koyun ile ödüllendirmiştir. Zhou Shu, juan. 28. Ayrıca bu olay aynı eserin "Tu-yu-hunlar" bölümünde de Shi-Ning'in Muhan Kağanla birlikte hiç beklenmedik anda Kua-lue'ye (Tuyuhun'un o dönemki hükümdarı) saldırarak onu

yu-hunlarla ilgili bölümde beyan edilmiştir. 25. Ming-di [saltanat devresinin] ikinci yılında (558) Sı-jin hediyelerle birlikte elçi gönderdi.⁶⁸ 26. Bao-ding [saltanat devresinin] ilk yılında (561) kağan yine yerli mallardan oluşan hediyelerle birlikte üç elçi heyeti gönderdi⁶⁹.

911:1. Bu dönemde Qi [devleti] ile anlaşmazlık başladı. Askeri at arabaları her sene yürüyüşteydi⁷⁰, dolayısıyla [Zhou sülalesi] dışarıdan yardım alıyordu⁷¹. 2. Evvelce [Batı] Wei [imparatoru] Gong-di hükümdarlığı⁷² döneminde (556), Sı-jin kızını Tai-zu'ya⁷³ vermeyi vaat etmişti, ancak evlenme akdi yapılmadan Tai-zu vefat etti. 3. Çok geçmeden Sı-jin kızını Gao-zu'a⁷⁴ [Tai-zu'nun oğlu Wu-di] vermeyi vaat etti; ancak evlilik anlaşması henüz gerçekleşmemişken, Qi sülalesi de [kağana] evlilik akdi yapmak için elçi gönderdi. Sı-jin zengin hediyelere göz koyduğundan [kararına] pişman oldu⁷⁵. 4. [Wu-di] ferman çıkararak Liang vilayetinin

öldürdüğü ve karısıyla çocuklarını esir alarak kıymetli eşyalarla çok sayıda kocabaş hayvanı ganimet aldıkları kaydedilmiştir. Zhou Shu, juan. 50.

⁶⁸ Bu konu aynı kitabın imparator yıllıklarında da anlatılmaktadır. "Zhou Tarihi"nin imparator yıllıklarında Ming-di saltanat devresinin 2. yılının 3. ayının 10. günü imparatorun saray erkanlarıyla birlikte Türk elçilerini de ağırlayarak rütbelerine uygun hediyeler sunduğu kaydedilmiştir. Zhou Shu, juan. 4.

⁶⁹ Kağanın elçileri 1. 2. ve 5. ayda gelmişlerdir. Zhou Shu, juan. 5.

⁷⁰ Burada söylenmek istenen iki devlet arasında savaşın devam etmekte olduğudur.

⁷¹ Burada Türklerden yardım alarak temas halinde oldukları bildirilmektedir.

⁷² Batı Wei devletinin son imparatorudur. (554-556). İsmi Yuan Guo'dur. 556'da tahttan zorla indirilmiştir ve devletin başına Yu Wen klanı üyeleri gelerek, Kuzey Zhou devletini kurmuşlardır.

⁷³ Bu Kuzey Zhou hanedanlığının kurucusu Yu Wen-tai'dir. Ancak 556'da Yu Wen-tai vefat edince evlilik akdi gerçekleşmedi.

⁷⁴ Yu Wen-tai'nin dördüncü oğlu Yu Wen-yong'dur. 556'da Yu Wen-tai vefat ettikten sonra yönetimi elinde tutan onun yeğeni Yu Wen-hu, Batı Wei hanedanının son imparatoru Gong-di'yi tahttan vazgeçmeye zorlayarak, Yu Wen-tai'nin diğer oğlu Yu Wen-jue'yi (Xiao Ming-di) tahta çıkardı ve Kuzey Zhou hanedanlığı kurulmuş oldu. Ancak çok geçmeden Yu Wen-hu, imparatoru öldürttü ve diğer kardeşi Yu Wen-yu'yi (Ming-di) tahta çıkardı. Onu da zehirleyerek öldürdükten sonra tahta Yu Wen-yong geçti ve Wu-di unvanını aldı. Wu-di, Muhan Kağan'ın kızıyla evlenme suretiyle Türklerle ittifak kurarak, Kuzey Qi devletini ortadan kaldırmıştır.

⁷⁵ Muhan Kağan'ın kızını vermeye tereddüt ettiği "Zhou Tarihin"deki birçok biyografide de kaydedilmiştir. Burada Türklerin evlilik akdinden vazgeçmesinin birçok nedeni var gibi duruyor. Her ne kadar metinde Türklerin açgözlülüğünden dolayı bu anlaşmayı bozmak istediği bildiriliyorsa da, diğer kaynaklarda başka türlü nedenlerin de var olduğu görülebilir. Örneğin "Wang Jing'in biyografisi"nde Kuzey Qi devletinin kendi ellerinde rehin tutulan Kuzey Zhou imparatoru Wu-di'nin iki halasını geri göndermeye söz vererek, iki tarafın anlaşmaya vardığını, bunun üzerine Türklerin kuşkuya düştükleri kaydedilmiştir. Zhou Shu, juan. 25. "Yang Qian'ın biyografisi"nde ise Muhan Kağan'ın Doğuda hüküm eden en küçük kardeşi Ti-tou Kağan'ın Kuzey Qilerle dostluk ilişkileri olduğu ve bundan dolayı ağabeyini kızını Kuzey Zhou'a vermektan vazgeçirmeye çalıştığı kaydedilmiştir. Ama daha sonra Yang Qian'in dokunaklı sözlerinden duyulan kağan kararından vazgeçmişti. Sonunda Kuzey Zhou devleti elçileri acıklı sözler söyleyip, hatta göz yaşı dökerek Kağanı kızını vermeye ikna etmişlerdi. Zhou Shu, juan. 25.

valisi (sı-shi) Yang Qian⁷⁶ ve Wu-po⁷⁷ Wang Jing⁷⁸ ve başkalarını anlaşma yapmak için gönderdi. 5. [Wang] Jing ve başkaları varınca [kağanı] dürüst ve adaletli davranmaya çağırıldı. 6. [Böylece] Sı-jin, Qi sülalesiyle ilişkisini kesti ve [Zhou sülalesi ile] dünür oldu. 7. Ayrıca bütün gücüyle doğuya sefere çıkmaya istek bildirdi⁷⁹. 8. [Bu konu] “Yang Qian’ın biyografisinde” anlatılmıştır. 9. [Bao-ding saltanat devresinin] üçüncü yılında (563) [imparatorun] fermanıyla Sui dükü (gong) Yang Zhong’a⁸⁰ 10 000 adamla Türklerle birlikte Qi devletine karşı savaşması emredildi⁸¹. 10. [Yang] Zhong’un ordusu, Jing sıradağlarına gelerek Sı-jin’in 100 000 süvariyle birleşti. 11. Sonraki senenin ilk ayında (564) Qi hükümdarına Jin-yang’da saldırdı, ancak başarılı olamadı⁸², 12. [Bundan dolayı] Sı-jin askerleri dağıttı,

⁷⁶ Yang Qian, daha önce elçi olarak Jou-janlara birkaç defa gönderilmişti. Muhan Kağan’ın kızıyla evlilik akdi yapılması için imparator tarafından Türklere de elçi olarak görevlendirildi. Muhan Kağan’ın bu evlilik akdinden vazgeçmeye niyeti olduğunu anlayınca dokunaklı sözler söyleyip, göz yaşları döktü. Kağan onun sözlerinden duygulanıp, kızını vermeye razı oldu. Bao-ding saltanat devresinin 4. yılında (565) Türk kağanın kızını alıp getirmek için tekrar geldi. Bunun için kendisine Nan-an Dükü unvanı verildi. Zhou Shu, juan 33, lie-zhuan 25. “Zı Zhi Tong-jian”da ise (juan. 169) ise Yang Qian’ın kağana Kuzey Zhou imparatoru Tai-zu döneminden beri Türklerle iyi ilişkileri olduğunu, hatta Çin’e bağlılığını bildiren Jou-janlar Türklerin isteğiyle teslim ettiklerini hatırlatarak utandırdığını bildirmektedir.

⁷⁷ Wu-po, Kuzey Zhou devrindeki askeri unvanlardan birisidir.

⁷⁸ Wang Jing, Tai-yuan eyaleti sakinidir. Kuzey Zhou devletinin İmparator Wen-di döneminde başarılarıyla dikkat çekmiştir. Muhan Kağan’ın kızı ile evlilik akdi anlaşması sırasında imparator Wang Jing’i sol Wu-po tayin ederek, Yang Qing’e yardımcı elçi olarak Türklere göndermiştir. Aynı sene Kuzey Zhou ordusu Kuzey Qi devletinin vilayeti olan Bing-zhou’a sefer düzenlemiştir. Türk süvarilerinin başında Wang Jing vardı. Sui Dükü Yang Zhongla birlikte düşmanları Tai-yuan’a kadar takip etti. Bu arada Kuzey Zhou devleti Kuzey Qi devleti ile barış anlaşması yapmışlardı. Bunu duyan Türkler evlilik akdi yapmakta kuşkuya düştüler. Onları teskin etmek için imparator tekrar Wang Jing’i görevlendirdi. Wang Jing’in konuşmaları kağanı kızını vermeye ikna etti. Wang bundan sonra da her sene Türklere elçi olarak gönderiliyordu. Bu seferlerinden birinde onların kağanının vefatına denk geldi. Türkler onların geleneklerine göre yüzünü yırtarak sadakatini göstermesini istedi. Ancak Wang Jing buna karşı çıktı, sonunda Türkler fazla zorlamadı. Bunu duyan imparator Wang Jing’ övgülere boğdu. Zhou Shu, juan 33, lie-zhuan 25, “Wang Jing’in biyografisi”.

⁷⁹ Aslında Kuzey Zhou devleti, Kuzey Qi devletinin bir süre önce imparatorun akrabalarını serbest bırakıp, geri yolladığını göz önünde bulundurarak onlara karşı bir sefere çıkmayı planlamıyordu. Ancak barbarların (Türklerin) güvenini de kaybederek, sınırda yağmalar olmasından da korkuyordu. Sonunda mecbur kalınca Doğu’ya sefer yapmaya karar kıldılar. Zhou Shu, “Qin Dükü [Yu-wen] Hu’nun biyografisi, juan 11, lie-zhuan 3.

⁸⁰ Yang Zhong hakkında ayrıntılı bilgiler “Zhou Tarihi”nin “Yang Zhong’un biyografisi” nde bulunmaktadır. Muhan Kağanla birlikte sefere çıkmasından sonra imparatora Türkler hakkında olumsuz rapor sunmuştu. Zhou Shu, juan 19, lie-huan. 20.

⁸¹ 563 yılının 12. ayının 19. günü Kuzey Zhou generali Yang Zhong ve Aşina Muhan Kağan’ın 200 000’den fazla askeri Heng vilayetinden (Heng zhou) yola çıkarak üç kol halinde Kuzey Qi devletine girdi. Bütün memurlar ve halkı öldürürerek her yeri yağmaladı. Bei Qi Shu, juan. 7.

⁸² “Zhou Tarihi’nin “Yang Zhong’un biyografisi” bölümünde bu saldırının Bao-ting saltanat devresinin 4. yılının (564) 1. ayının 1.gününde gerçekleştiği ve o sırada korkunç kar fırtınasının günlerce sürdüğünü, bundan dolayı Türk askerlerinin korkup, geri çekildikleri bildirilmiştir. Zhou Shu, juan 19, lie-zhuan. 20.

yağmalar yürüttü ve geri döndü.⁸³ 13. Yang Zhong [döndükten sonra] Gao-zu'ya (Wu-di) şu şekilde rapor verdi: "Türk askerleri ahlaksızlar, unvanlar ve cezaları hiçe sayıyorlar, amirleri çok, ancak kanunlara uymuyorlar ve 14. Elçilerlerin onların güçlü oldukları hakkında söyledikleri çok saçma. Devletimizi onların elçilerine zengin hediyeler vermesi için şevklendiriyorlar, (çünkü) kendileri de onlara giderken aynı müsamaha görmekten umut ediyorlar. 15. Saraya yanlış bilgiler geliyor, askeri komutanları ise onlar hakkında ilk söylentileri duyar duymaz korkuya kapılıyorlar. 16. Düşmanlar görünüşte kudretli görünüyorlar (ise de) aslında onları alt etmek kolaydır. 17. Şimdi bana göre evvelki ve son elçilerin hepsinin kafasını uçurmak lazım." 18. Gao-zu [onun] kanaatini kabul etmedi. 19. Aynı sene Sı-jin, yine hediyeler ile birlikte elçi gönderdi ve doğuya yürüyüş yapma isteğini tekrarladı. 20. [İmparator] fermanıyla Yang Zhong'a askerleriyle Wo-ye'ye ilerleme, Jin dükü [Yu-wen] Hu'ya⁸⁴ Luo-yang [Şehrine] doğru hareket etme emredildi. 21. [Yu-wen] Hu savaşta başarısız oldu ve Sı-jin geri döndü. 22. [Bao-ding saltanat devresinin] beşinci yılı (565) [imparator] ferman çıkararak Chen Dükü Chun⁸⁵, Da Cı-tu⁸⁶ Yu Wen-gui, Shen-wu Dükü Dou-yi⁸⁷, Nan-an Dükü Yang Qian ve başkalarına gelini karşılamak için yola çıkmaları emredildi. 23. Tian-he [saltanat devresinin] ikinci yılında (567) Sı-jin tekrar hediyelerle elçi gönderdi. 24. Chen Dükü Chun ve diğerleri [ordaya] gelince Sı-jin, Qi sülalesiyle ilişkisinden vazgeçti. 25. Çok fena sağanak yağmur ve fırtına başladı ve ancak ondan sonra Chun ve diğerlerini imparatoriçe [Aşına] ile göndermeye

⁸³ "Zhou Tarihi'nin "Yang Zhong'un biyografisi"nde bu konuda "Jin-Yang'dan Luan-Cheng'e kadar uzanan 700 liden fazla alanda sayısız insan ve hayvan öldürdüler, arkalarında sayısız esir ve ölü bıraktılar" denilmiştir. Zhou Shu, juan 19, lie-zhuan 20. Tong Dian'da (X, 34) buna ek olarak "Türkler geri dönüş yolunda buzlu ve kaygan olan Jing sıradağlarının (Jin-ling) yanından geçerken keçe örtüler yayarak dağı geçtiler. Barbar atları soğuktan zayıflamıştı ve dizlerinin altında kıl kalmamıştı. Türkler Çin Seddi'nin yanından geçerken neredeyse bütün atları öldü. Bunun üzerine mızraklarını kırıp, parçaladılar ve bunları yürüme sopası olarak kullanarak eve döndüler" diye bildirmiştir. Liu Mau-tsai, s. 43, not. 163.

⁸⁴ Yu Wen-hu, Kuzey Zhou devletinin kurucusu Yu Wen-tai'nin (Tai-zu) ağabeyi Yu Wen-hao'un en küçük oğludur. Yu Wen-tai öldükten sonra devletin yönetimi aslında onun elinde bulunuyordu. Uzun süre boyunca ülkenin hem yönetimini, hem ordusunu n başındaydı. Yu Wen-yong (Wu-di) tahta çıktıktan sonra ondan kurtulmanın yollarını aramaya başladı ve 572'de bir yolunu bulup onu öldürdü. "Zhou Tarihi"nde onun biyografisi bulunmaktadır. Zhou Shu, juan. 25, lie-zhuan. 3.

⁸⁵ Kuzey Zhou devleti kurucusu Yu Wen-tai'nin oğludur.

⁸⁶ Bu Han Sülalesi devrinden itibaren var olan makamlardan biridir. "Zhong guo lidai guancheng cidian" sözlüğünde 大司徒 (dasitu) makamını işgal eden kimsenin toprak dairesini yönettiği bildirilmektedir. Zhong guo Lidai Guancheng Cidian (Beijing: 2000), s. 362.

⁸⁷ Kuzey Zhou imparatoru Wu-di döneminde baş komundan (da jiang-jun) idi. Diğer elçiler ile birlikte Muhan Kağan'ın kızını getirmek için gönderilen heyette yer almıştı. Onun biyografisi "Zhou Tarihi"nde bulunmaktadır. Zhou Shu, juan. 22.

söz verdi⁸⁸. 26. Bu olay imparatoriçenin biyografisinde anlatılıyor⁸⁹. 27. [Tian-he saltanat devresinin] dördüncü yılı (569) Sı-jin tekrar hediyeler ve atlarla elçi gönderdi. 28. Sı-jin öldükten sonra küçük kardeşi Ta-bo Kağan⁹⁰ tahta çıktı. (572) 29. Sı-jin döneminden beri onun devleti zenginleşti ve güçlendi. Çin devletini istila etmeye [niyetlenmişlerdi]. 30. Ancak saray onlarla “akrabalığa dayalı barış anlaşması” (he-qin) yaptı ve her sene 100 000 top ipek kumaş hediye veriyordu. 31. Başkentte yaşayan Türkler en güzel şekilde ağırlandılar. [Onlar] ipek elbiseler giyiyorlar, etle besleniyorlardı ki sayısı bazen 1000’e kadar çıkıyordu. 32. Qi sülalesi saldırıları ve yağmalarından korktuğu için onlara ödeme yapmak için hazinelerini boşaltıyordu. 33. Ta-bo, mutluluktan aşırı derecede övünüyordu ve yakın çevresine şöyle diyordu: “Sadece güneyde iki çocuk [yani Kuzey Zhou ve Kuzey Qi] bize itaat ettiği süre yoksulluktan korkmamıza gerek yok”.

912:1. Jiang-de [saltanat devresinin] ikinci yılında (573) Ta-bo atlarla birlikte elçi gönderdi. 2. Qi [sülalesi] yıkıldığında Ding vilayeti valisi, Fan-yang Prensi Gao Shao-yi⁹¹, Ma-yi⁹² [şehrinden] kaçıp [Ta-bo’ya] geldi. 3. Ta-bo,

⁸⁸ “Zhou Tarihin”nin biyografiler bölümündeki Kuzey Zhou imparatoru Gao-zu’nun (Wu-di) eşi “Aşina’nın biyografisi”nde bu olay hakkında imparatorun gönderdiği 120 kişinin Kağan’ın sarayına geldiğini ve ancak Muhan Kağan’ın evlilik vaatlerinden vazgeçerek kızı Kuzey Qi sülalesine vermeyi planladığı yazıyor. Uzun süre sarayda kalan elçiler görevi yerine getirememişlerdi. O sırada korkunç karlı fırtına koparak, Türklerin çadırları paramparça olmuş. Mukan Kağan bunu Göğün cezası olduğunu düşünerek korktuğundan imparatoriçeyi göndermeye razı olmuştur. Zhou Shu, juan 9, lie-zhuan. 1.

⁸⁹ “Zhou Tarihi”nin “Aşina İmparatoriçenin biyografisi”nde bu olay ayrıntılı anlatılmaktadır. Gelinin başkente ulaşması hakkında “Sonunda Tian-he saltanat devresinin 3.yılı (568) 3.ayında heyet başkente vasil oldu. İmparator Wu-di, düğün seremonisinin gerektirdiği gibi gelini karşıladı. İmparatoriçe her halıyla iyi görünüyordu, davranışları kusursuzdu. İmparator onu iltifatlara boğdu” denilmektedir. İmparatoriçe Kai-kuang saltanat devresinin 2.yılında (582) 32 yaşında öldü”. Zhou Shu, juan 9, lie-zhuan. 1.

⁹⁰ Ta-bo kelimesini V. Spuler, Tapar olarak okumuştur ve unvan olduğunu düşünmektedir. V. Spuler, *Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken, Handbuch der Orientalistik*, 1. Abt., Bd V: Altaistik, Abschnitt 5: Geschichte Mittelasiens, Leiden-Köln, (1966): 128. “Sui Tarihi”ne göre, Ta-bo Kağan 10 yıl tahtta kalmıştır. 100000 askeri vardı ve bu yüzden Çin ondan korkuyordu, Çin hükümdarları evlilik akdi yapmak için birbirleriyle yarışıyor. Kuzey Qi devletinde kalan Budist keşiş sayesinde Budizm öğretisini benimsemişti. Bir manastır inşa ettirerek sutralar istemişti. Hatta Budistler gibi sebzeyle beslenmeye başlamıştı, Budizm öğretisi kurallarına uyarak Buda heykelleri etrafında dönüyor, Çin’de dünyaya gelmediğine üzülüyordu. Sui Shu, juan. 84.

⁹¹ Fan-yang Dükü (Fan-yang gong) Gao Shao-yi, Kuzey Qi imparatoru Wen Xuan-di’nin üçüncü oğludur. Türklerin kağanı Ta-bo Kuzey Qi imparatoru Wen Xuan-di’ye hayrandı. İmparator onun gözünde Gökyüzünün kahraman evladı gibiydi. Babasına hayranlığından dolayı Ta-bo Kağan, Gao Shao-yi’ye de saygı duyuyordu. Bei Qi Shu, juan. 12.

⁹² Sarı Irmağın doğu tarafında kalan bu şehir Hunlar zamanından beri önemli at ticareti noktalarından biri olmuştur. Şehir şimdiki Shan-xi eyaletine bağlı Shuo-xian şehrinin 40 li kuzey-doğusunda, San-gan Irmağının kuzey kıyısında bulunmaktadır. V. S. Taskin, s. 136, not. 113.

[Gao] Shao-yi'yi Qi [Devleti] imparatoru yaptı ve tebaasını toplayarak intikam alacağını duyurdu. (578) 4. Xuan-zheng [saltanat devresinin] birinci yılının (578) dördüncü ayında Ta-bo, Yu vilayetine (Yu-zhou) girdi, çok sayıda memurlar ve halkı öldürdü. 5. Zhuguo⁹³ [unvanı taşıyan] Liu Hong ona karşı savaştı, ancak yenilgiye uğradı ve hayatından oldu. 6. Gao-zu, altı kolorduya komutanlığı üstlenerek kendisi kuzeye sefere çıkmak istedi; ancak vefat etti ve askerler geri döndü. 7. Aynı senenin kışında Ta-bo, ikinci defa sınıra saldırı düzenledi, Jiu Quan'ı kuşattı ve yağmaladıktan sonra çekip gitti. (579) 8. Da-xiang [saltanat devresinin] ilk yılında (579) Ta-bo, tekrar "akrabalığa dayalı barış anlaşması" [yapmak] istedi. 9. İmparator ona Zhao Prensi Zhao'un⁹⁴ kızı Qian Jin Prensesi⁹⁵ vermeye karar kıldı ve bu arada ulak göndererek, [Gao] Shao-yi'yi sınır kapısına getirmesini istedi. 10. Ta-bo emre itaat etmedi ve Bing vilayetine (Bing-zhou) akınlar yaptı. 11. Da-xiang [saltanat devresinin] ikinci yılında (580) kağan ilk defa Prenses için hediyelerle elçi gönderdi, ancak [Gao] Shao-yi'yi halen elinde tutuyordu ve göndermemişti. 12. İmparator tekrar He Juo-yi'yi [bu meseleyi çözmek için] gönderdi ve [Gao] Shu-yi geri gönderildi⁹⁶.

Sonuç

Çalışmamız ilk devlet kurduğu dönemden itibaren Çin'in Sui Hanedanlığı devrine kadarki zaman dilimindeki Türklerin tarihini kapsamaktadır. Bu dönem Türk devletinin gücünün zirvesinde olduğu dönemdir. "Zhou

⁹³ Çin'de XVII. Yüzyıla kadar kullanılan yüksek mevkideki memuriyet unvanlarından biridir. Zhuguo (柱国) imi ile verilen bu unvanın birebir çevirisi "Devletin dayanağı (direği)".

⁹⁴ Kuzey Zhou devletinin kurucusu Yu Wen-tai'n oğludur. Zheng-ping Dükü, sonradan Zhao Prensidir (Zhao Wang).

⁹⁵ Qian Jin (Bin Altın) Prenses, daha sonra Doğu Türklerinin kağanı Sha-bo-lue'nin (İşbara) de eşi olmuştu. Kendi sülalesi Kuzey Zhou'un yıkıldığı ve atalarına kurban sunamadığı için mutsuzdu ve Suilere karşı intikam duygularıyla doluydu. Eşini Sui'lere karşı dolduruyordu. Hatta bu konuda İşbara Kağan "Ben Kuzey Zhou hanedan ailesi ile akrabayım. Sui Dükü (Gao-zu) kendini bağımsız ilan ederken Sui devleti tarafından yenilgiye uğratılan Kuzey Zhou'a yardım etmezsem Katun'un huzuruna çıkmaya nasıl cesaret ederim?" diye sitem ediyordu. Sui Shu, juan. 51. Chang Sun-sheng'in biyografisi. Daha sonra Prenses Qian Jin, Sui imparatoruna mektup yazarak kızı olarak kabul etmesini istedi. Qian Jin Prenses'e imparator ailesinin ismi olan Yang adı verildi, ismi İmparatorluk soykütüğüne kaydedildi ve yeni Prenses Ta-yi (Ulu Adalet) unvanı verildi. Ancak bu da onun Suilere karşı kinini bastıramadı. İşbara öldükten sonra dul kalan prenses, Batı Türk Kağanı Du-lan Kağanla bağlantı kurmuştu. Bundan endişelenen imparator prensese iftira atarak öldürülmesine neden oldu. Sui Shu, juan. 84, lie-zhuan. 49.

⁹⁶ Tabo Kağan, Kuzey Zhou devletinin Gao Shao-yi'yi teslim etme baskılarına ilk başta direniyordu. Sonunda ikna oldu ve Gao Shao-yi'yi kendisiyle birlikte güney sınıra ava çıkmaya çağırdı, niyeti de bu sırada Kuzey Zhou tarafından tutuklanabilirdi. Öyle de oldu ve Shu bölgesine sürgün edildi. Oradan eşine yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Barbarlar sadakat nedir bilmiyorlar, bu yüzden beni bu hallere düşürdüler." Shu bölgesinde sürgündeyken öldü. Bei Qi Shu, juan 4, lie-zhuan 12.

Tarihi”nin ilgili kısmında Çinli tarih yazarlarının Türkler hakkında birçok malumat vermekle beraber taraflı Şekilde görüş bildirdiklerini söyleyebiliriz. Türklerden genelde yağmacı, barbar ve güvenilmez olarak zikredilmiŐtir, ancak düŐmanlarını alt etmek için onların desteğini almaktan da çekinmemiŐlerdir. Evlilik akdi yapmak suretiyle Türklerle dostluk ilişkileri kurmak için yarıŐa girmiŐ olduklarını da gözlemek mümkündür. Muhan Kağan’ın kızıyla evlilik akdi yapma olayında Türkleri “açgözlü” olarak betimlerken, kendilerinin de iki taraflı politika sürdürdüğünü anlamak zor değil. Ancak her ne kadar taraflı Şekilde anlatılmıŐ olsa da bu kaynağın Türkler tarihi açısından önemli malzemeler sunduğunu göz ardı edemeyiz.

Kaynakça

Ban, Gu., *Han Shu*, Beijing, Zhong-hua shu-ju, 1975.

Du You., *Tong Dian*, Beijing, Zhong-hua shu-ju, 1988.

Fan, Ye., *Hou Han Shu*, Beijing, Zhong-hua shu-ju, 1975.

Fang, Xuan-ling., *Jin Shu*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988.

Han Yu Da Ci Dian., Shan-hai: 1997, c. 1-3.

Li, Bai-yao., *Bei Qi Shi*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1972.

Li, Yan-shou., *Bei Shi*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1975.

Ling-hu, De-fen., *Zhou Shu*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988.

Sima, Guang., *Zizhi Tong-jian*,
<http://www.guoxue.com/shibu/zztj/zztjml.htm>

Sima, Qian., *Shi Ji*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1988.

Wei, Shou., *Wei Shu*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1975.

Wei, Zheng., *Sui shu*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1994.

Yao, Si-lian., *Liang Shu*, Beijing: Zhong-hua shu-ju, 1973.

Aristov, N. A., "Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti", *Jivaya Starina*, (1896): 3-4.

Aydın, E., "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, c. 2-4, (2007): 1267.

Bartold. V. V., *Soçineniya*, Moskova: Nauka, c. 5, 1968.

Bayat, F., *Türk Mitolojik Sistemi II*, İstanbul: 2007.

Beckwith, C., "The Tibetans in the Ordos and North China: Considerations on the Role of the Tibetan Empire in World History." In: C. I. Beckwith, ed., *Silver on Lapis*. Bloomington: Tibet Society, (1987): 3-11.

Bernştam, A. N., *N. Y. Biçurin i Ego Trud "Sobraniye Svedenii..."*, M-L: 1950.

Biçurin, N. Ya., *Sobraniye Svedenii o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, Moskova: 1951.

Cen, Zhong-mian., *Tu-jue ji shi*, 2 cilt, Beijing: 1958/a.

Chavannes, W., *Documents sur les Tur-kiue Occidentaux*, Paris: 1903.

Esin, Emel., *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2001.

Grumm-Grjımaylo, G. Ye., *Zapadnaya Mongolya i Uryanhayskiy Kray. c. II, İstoriçeskiy Oçerk Etih Stran v Svyazi s İstoriyey Sredney Azii*, Leningrad: 1926.

Haussig. H. W., "Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussage", *Prolegomena to the sources on the history of pre-Islamic Sentral Asia*. ed. J. Harmatta, Budapest: 1979.

Hirth, F., "Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk". Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. (Zweite Folge). St-Petersburg, (1899): 1-140.

Kazakistan Ansiklopedisi, red. A. Nısanbayev, Almatı: 1998, 2. cilt.

Kirilen, Gürhan, "Türk Türeyiş Destanında Geçen "Komşu Ülke (Lin Guo)" Sorunu Üzerine", *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 66, (2014): 73-88.

Klyashorniy, S. G.- Sultanov. T. İ., *Trkn ç Bin Yılı*, çev. A.Batur, İstanbul: Selenge Yayınları: 2004, 2. Baskı.

Klyashorniy, S. G., *Legendy o Proishojdenii Tsarskogo Roda Tyurkov Aşına*, M-L: 2005.

Klyashorniy. S. G., "Problemy Ranney İstorii Plemeni Turk (Aşına)", *Novoye v Sovetskoy Arheologii*, MİA, no. 30 (1965): 278-281.

Kyzlasov. L. R., *İstoriya Tuvy v Sredniye Veka*, Moskova: MGU, 1969.

Kyzlasov.L. R., *İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova: Vyssşaya Şkola, 1984.

Levşin, A. İ, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, St-Peterburg: 1832, c. 3.

Liu, Mao-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

Mori. M., *Historical studies of the ancient Turkic peoples*. I, Tokyo, 1967.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Radloff, W., *Aus Sibirien*, I. Leipzig, 1884.

Savinov, D. G., *Narody Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Moskova, 1984.

Schiltberger Johannes., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Serdobov.N. A., *İstoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii*, Kızıl: 1971.

Shiratori., "Kağan ve Katun unvanları hakkında", *Toyo Gakuho*, (1922): vol. 1 no. 3.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: 1994.

Taskin, V.S., *Materyaly po İstorii Syunnu*, Moskova:1973.

Taşagıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Togan, İsenbike; Kara, Gülnar; Baysal, Cahide., *Eski T'ang Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Woo, D. C., *Juan-Juan'lar*, Doktora Tezi, Ankara: 1995.

Yevtyuhova, L. A., *Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kyrgyzov (Hakasov)*, Abakan: 1948.

Zuev. Yu. A., *K Etničeskoj İstorii Usuney*, AN. Kaz. SSR, *Trudy İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii*, Alma-ata: t. VIII, İzd. AN Kaz. SSR, 1960.

